



Afb. 1a en 1b: Heribertus Rosweydus, *Het leven der HH. Maeghden* (Antwerpen: Jan Cnobbaert, 1626). Titelpagina en pagina met de opdracht aan de zusters Houtappel. Antwerpen, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, MAG-P 11.739.

Christina de Wonderbare, fantaste of heilige? Jezuïeten en hun ambivalente omgang met vrouwenmystiek

Evelyne Verheggen
Ruusbroecgenootschap

Onder invloed van de huidige aandacht voor gendergeschiedenis worden devotieprenten en gebedenboekjes uit de vroegmoderne tijd als belangrijke bron herontdekt. Deze *devotionalia* werden in het verlengde van de late Middeleeuwen gebruikt voor privé-devotie door kloosterzusters en (religieuze) vrouwen ‘in de wereld’: de geestelijke maagden of dochters, in de volksmond bekend als kloppen, kwezels en begijnen. In katholieke families werden talrijke prentjes en boekjes verzameld en cadeau gegeven, kinderen werden ermee in het katholieke geloof onderwezen.¹ Door het uitwisselen van prentjes werd de onderlinge band en gemeenschapszin versterkt. Ze werden opgeborgen in dagelijks te lezen stichtelijke boekjes geschreven in de volkstaal, ingebonden of los, zoals getijdenboekjes, prekenbundels, catechetische les- en levensboekjes (kloppenboeken), boekjes over het lijden en de navolging van Christus en hagiografieën van voorbeeldige heiligen, waaronder veel maagden, vrome koninginnen, martelaressen en ordestichteressen.

Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden in de Nederlanden miljoenen religieuze kopergravures, tekeningen, kantprenten en met textiel of stro versierde religieuze voorstellingen verspreid: zij vormden ook het visuele instrument bij uitstek waarmee katholieken zich van protestanten onderscheidden.

-77-

¹ Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17^{de} en 18^{de} eeuw* (Walburg press, 2006); Verheggen, ‘De santenkraam van Maria van Nesse. Nieuwe inzichten over devotieprenten en devotionalia in de Republiek’, in: *De zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, jaarboek 2024, pp. 53-70;. Evelyne Verheggen, The Mystical Union Between Christ and His Brides: Devotional Prints as a Source for Catholic Women’s History. *Early Modern Low Countries*, 9(1), 125-142 (2025).

Het Ruusbroecgenootschap heeft vanaf zijn ontstaan het belang van deze visuele en tekstuele bronnen onderkend en een omvangrijke collectie verzameld. Daar en elders worden nu actief verzamelingen van katholieke prenten en gebedenboekjes digitaal ontsloten, hetgeen de zichtbaarheid van het kwetsbare efemere drukwerk vergroot en beschikbaar maakt voor onderzoek.

Aan de hand van twee onbekende prenten en een boekje gemaakt voor drie welgestelde zussen: Maria (1575-1649), Anna (1581-1674) en Christina (1585-1657) Houtappel en hun nicht Anna Sgrevens (1579/80-1638) laat deze bijdrage zien hoe devotieprenten een nieuw en aanvullend licht kunnen werpen op (kunst)historisch onderzoek. De gezusters gingen door het leven als geestelijke maagden. Ze zijn de vergetelheid en anonimiteit ontstegen doordat zij als vrouwelijke mecenasen de Mariakapel in de Antwerpse Carolus Borromeuskerk (de voormalige Ignatiuskerk van de jezuiten) hebben ingericht en gefinancierd.

Heribertus Rosweyde en de familie Houtappel

In 1626 verscheen in Antwerpen bij Jan Cnobbaert *Het leven der HH. Maeghden die van Christus tijden tot dese eeuwe inden salighen staet der suyverheydt inde Wereldt gheleeft hebben. Met een cort tractaet vanden Maeghdelycken staet.*

Dit voorbeeldboek met de levens van vrome en maagdelijke heiligen kan worden beschouwd als een zogenaamd 'kloppenboek': een catechetisch gidsboek voor vrouwen die hadden gekozen voor een religieus leven, als bruid van Christus. Het werd geschreven door de in Utrecht geboren jezuïet en toen bekende hagiograaf Heribertus Rosweyde SJ (1569-1629). Het boekje beleefde meerdere herdrukken.²

De schrijver droeg de maagdenbundel op aan de Antwerpse drie 'jonck-vrouwen' Houtappel en aan Anna Sgrevens (**Afb. 1a en 1b**).³ Anna was een nichtje dat in het

-78-

² Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 1996), p. 42; Augustin De Backer, Aloys De Backer en Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 12 banden (Brussel: Roeder / Parijs: Thonhauser, 1890-1932), Rosweyde in deel VII, pp. 190-207, op p. 204.

³ In 1647 verscheen daarna nog: *Den Alderheijlichsten Naem voor een nieu-jaer-gift. Geschonken aen de ionckheyt, gehoude, weduwen, geestelyke*, geschreven door Ariaan Poirters. Het boekje is opgedragen 'Aen de weerdighe, godtvruchtighe, ende deught-rycke jouffrouwe Maria Houtappel, jubilarisse, in haeren Gheestelijcken Devoten Staet'. Het werd gedrukt door de Weduwe Jan Cnobbaert te Antwerpen.

gezin werd grootgebracht. De katholieke familie Houtappel-Boots behoorde tot de welgestelde elite van Antwerpen: kooplieden, rijk geworden van handel met Italië, met vestigingen in Antwerpen, Venetië en Napels. In de jaren zeventig van de zestiende-eeuw hadden zij ook een kantoor gevestigd in Keulen waar ze in de woelige tijd van 1578 tot 1585, net als andere welgestelde katholieke families, naartoe waren gevlucht.⁴ Vanaf het begin van de Opstand tegen Spanje bleef de familie standvastig katholiek en steunde zij de jezuïetengemeenschap die zich al vroeg, vanaf 1562 in Antwerpen had gevestigd.

Daarover schreef ook Heribertus Rosweyde op 25 januari 1626 in de inleiding van de maagdenbundel. Deze heilige vrouwen waren, zo schreef Rosweyde, een voorbeeld en spiegel in zuiverheid, nederigheid en andere deugden en hadden zich afgekeerd van ijdelheid en wereldse hoogmoed. In navolging van deze geheiligde 'rolmodellen' hadden de gezusters tijdelijke, wereldse goederen veracht, conversatie en gemeenschap versmaad om God in zuiverheid te dienen en hun leven aan hun bruidegom Christus, met wie zij een mystiek huwelijk hadden gesloten, toe te wijden. Hij dankte in het voorwoord de gezusters voor de financiering en aankleding van de Mariakapel in de jezuïetenkerk:

'in 't besonder vande oprechtinghe ende rijckelijcke vercierselen in onse Kercke vande Capelle der H. Moeder Godts Maria; in de welcke ghy gheen kosten en spaert, noch ghespaert en hebt; verwachtende van haer, die d'opperste Maghet, Moeder, ende voorganghster aller Maeghden is, den Maeghdelijcken loon'

⁴ Bert Timmermans, 'The Chapel of the Houtappel Family and the Privatisation of the church in Seventeenth-Century Antwerp' in: Piet Lombaerde (red.), *Innovation and experience in the early Baroque in the Southern Netherlands. The case of the Jesuit church in Antwerp* (Turnhout: Brepols, 2008), pp. 175-186, op pp. 179-180; Sarah Joan Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters": the Houtappel Chapel and Women's Patronage of Jesuit Building Programs in the Spanish Netherlands', in: Sarah Joan Moran & Amanda C. Pipkin (red.), *Woman and Gender in the Early Modern Low Countries, 1500-1750* (Leiden: Brill, 2019), pp. 266-322, op pp. 273-282.



Afb. 2a Onze Lieve Vrouwe van Toevlucht, Jacob Neeffs (1604-1667/1680), ca. 1640, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 220-200.

Afb. 2b Onze Lieve Vrouwe van Toevlucht, gravure Jean A. le Poutre 13,5 x 9,2 cm, 1680-1700, Ruusbroecgenootschap PC P1, Antwerpen B7.1.a

Rosweyduus prees in het voorwoord ook nog de dapperheid van grootvader Jacobus Houtappel (1513-?) en vader Godfried Houtappel (1543-1626) ‘wiens goetgunstigheyt tot onse Societeyt, wy soo in Italien, te Colen, als t’Antwerpen menichmael beproeft hebben.’⁵

Ook moeder Cornelia Boot (1553/54-1620) ‘wiens deughdelijck ende liberael [vrijgevig] leven tot den armen’ in voornoemde plaatsen wijd bekend zou zijn geweest, werd geprezen. Zij was, vervolgde Rosweyduus, blij en dankbaar dat haar drie dochters en haar nicht Anna Sgrevens, die zij van kinds af had grootgebracht, God eendrachtelijk, volhardend en met grote vreugde – in zuiverheid – dienden. Het boekje begint met ‘Het leven vande H. maghet ende moeder Godts Maria, prinsesse der maeghden’, geïllustreerd met een prent van de presentatie van Maria in de Tempel.

-80-

⁵ In 1626 graveerde Lucas Vorsterman een prent van de gekruisigde Christus, naar ontwerp van Peter Paul Rubens, opgedragen aan Godefridus Houtappel, Rijksmuseum Amsterdam inv. nr. RP-P-OB-33.016.

Devotieprenten met opdrachten voor de juffrouwen Houtappel.

In Zuid-Duitsland, in Wolfegg nabij Ravensburg, wordt in het slot van de prins van Waldburg-Wolfegg een vrijwel intacte verzameling bewaard van ruim 120.000 prenten, bijeengebracht door de katholieke diplomaat Max Willibald van Waldburg-Wolfegg (1604-1667). De collectie bestaat voor een belangrijk deel uit Zuid-Nederlandse grafiek, waaronder veel devotieprenten die nergens anders zijn overgeleverd. Daar bevinden zich twee onbekende gravures met een opdracht aan de zusjes Houtappel.

De eerste prent is 'Ghedediceert [toegewijd] aen de E.E. Jovfr. Houtappels, die haer met een marbere Capelle aldaer vereert hebben'. Het is een gravure waarop Maria met kind is afgebeeld in een monumentale architectonische setting. Boven in het cartouche staat Maria's eretitel als 'Onse lieve Vrouwe van Toevlucht', onder 'Wort gheviert in de kercke der Societeyt Jesu tot Antwerpen'. Op de prent, gegraveerd en uitgegeven door Jacob Neeffs (1604-1667/1680), wordt Maria links en rechts geflankeerd door de jezuïeten Ignatius en Franciscus Xaverius. Onder het beeld hangen ex-voto's, wat erop wijst dat aan het beeld miraculeuze krachten werden toegedicht (**Afb. 2a**).

In het Ruusbroecgenootschap worden meerdere devotieprenten bewaard van deze 'Onze Lieve Vrouw van Toevlucht', waaronder één gesigneerd door Jean A. le Poutre uit ca. 1680-1700 (**Afb. 2b**). Hierop is dezelfde Maria afgebeeld met het Christuskind dat in zijn linkerhand een mandje vasthoudt. Onder deze Maria-afbeelding van 'Onse lieve vrouwe van toevlucht' staat de tekst dat zij 'wordt gheviert in de kercke van het professorhuys (professiehuis) der Societeyt Iesu tot Antwerpen'.

Bij nauwkeurige bestudering blijkt dat dit hetzelfde Mariabeeld is dat nu nog op het altaar in de Mariakapel van de Carolus Borromeuskerk staat, details zoals de houding van Maria, de wijze waarop zij het kind draagt en de plooi van haar kleding komen overeen. Het beeldje was afkomstig uit Scherpenheuvel en was vervaardigd van hout.⁶

⁶ Timmermans, 'The Chapel of the Houtappel Family', pp. 181-182; Luc Duerloo en Marc Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 2002), p. 55.

Het werd rond 1700 beschreven als *Refugii Peccatorum* in de stadsgeschiedenis van Antwerpen van Daniel van Papenbroeck.⁷ Op 21 juli 1640 werd het in processie ter ere van de honderdste verjaardag van de oprichting van de jezùietenorde van de noordelijke kapel, waar het tijdelijk was bewaard, teruggebracht naar de zuidelijke kapel. Mogelijk is ter gelegenheid daarvan dit prentje uitgegeven. Onduidelijk blijft waarom bij het huidige beeld het mandje dat op de oude nog bekende devotieprenten werd afgebeeld, ontbreekt.⁸ Een ander detail is het rechterhandje van Christus: op de prenten maakt hij een zegenend gebaar en nu in de kerk draagt hij een rijksappel. Het Mariabeeld staat op het oudste prentje in een afwijkende architectonische setting. Het is in een voor de zeventiende eeuw kenmerkend, barok kader geplaatst, tussen links en rechts twee, met wijnranken versierde, kronkelende zuilen waarin de beelden van Ignatius en Franciscus Xaverius zijn opgenomen. Onder hangen ex-voto's van ondermeer een hand, arm, harten, loopkrukken, gereedschap, een gebakerde baby en een religieuze vrouw met rozenkrans. Dat wijst erop dat het beeld in die tijd werd vereerd als bedevaartbeeld getiteld Onse lieve Vrouw van Toevlucht. Het huidige empire kader waarin het beeld is geplaatst is stilistisch later te dateren, mogelijk aan het begin van de negentiende eeuw. Het devotieprentje is daarmee tevens een belangrijke en unieke bron voor de oorspronkelijke setting van het cultusbeeld.

⁷ Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters"', p. 266. Daniel van Papenbroeck S.J., *Annales Antverpienses*, ca. 1700, dl. 4, pp. 406-413, uitgegeven door P.H. Mertens en Ern. Buschmann, Antwerpen 1847.

⁸ Het Christuskind wordt op devotieprenten vaak afgebeeld met een mandje met daarin de *Arma Christi* of lijdenswerktuigen. Ook valt op dat de architectonische setting waarin het Mariabeeld op deze oude prent is opgenomen ingrijpend veranderd is ten opzichte van het huidige altaar in de kapel.

Christina de Wonderbare als patroonheilige van Christina Houtappel

De heilige Christina de Wonderbare, in het Latijn gekend als Mirabilis, werd geboren bij Sint Truiden. Zij kende een wonderlijk leven, omdat zij tweemaal uit de dood was herrezen. Daarbij ervaarde zij pijnen van hel en vagevuur. Zij kon wandelen op water en had tijdens haar leven voorspellende gaven voordat zij bij haar derde overlijden zalig bij de Heer haar rust vond.

Zo werd het leven van Christina de Wonderbare of Christina Mirabilis (1150-1224) gedrukt op de achterzijde van een *suffragium* of patroonbriefje uit ca 1700 (**Afb. 9A en 9B**). Zij werd herdacht op 24 juli en moest haar naamdag delen met een naamgenote, Christina van Bolsena, of Tyrus († ca. 300), gemarteld en gedood ten tijde van keizer Diocletianus. Hoewel haar leven evenzeer op legenden berustte kreeg ze toch meer eer: driekwart van de achterzijde van het *suffragium* werd gevuld met haar leven.

Er zijn – in tegenstelling tot Christina van Bolsena – heel weinig vroegmoderne afbeeldingen bekend van Christina de Wonderbare. Opmerkelijk omdat zij in de Middeleeuwen een gekende mystica was.⁹



Afb. 3a Christina Mirabilis, gravure van Guillaume Collaert 1595/1605-1651, gravure op papier 14,5 x 9 cm, Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. nr. 167-273.

Afb. 3b Christina Mirabilis met weggepoetste vleugels, gravure van Guillaume Collaert 1595/1605-1651, gravure op perkament 14,5 x 9 cm, Stedelijk Museum Breda BT01999.

⁹ Zie voor de overgeleverde Middeleeuwse *vita*: Suzan Folkerts, *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 2010).



Afb. 4

Christina in gebed, Abraham van Diepenbeek ca. 1650, olieverf op doek, Dekenij Onze-Lieve-Vrouwekerk Sint-Truiden.

De vondst van een prentje in Wolfegg werpt nieuw licht op de kwestie waarom zij in de zeventiende eeuw in de schaduw van haar Romeinse naamgenote werd geplaatst.

Op de eerste prent van de Antwerpse graveur Guillaume Collaert (1595/1605-1651) is Christina Mirabilis afgebeeld (**Afb. 3a**). Zij draagt het habijt van een gesluisde non of begint met een rozenkrans en heeft de vleugels van een engel. Haar blik is gericht op Christus aan het kruis. Daaronder de tekst *Hic est Deus tuus | et Hic est amor eius* (Dit is jouw God en dit is jouw liefde). Een schedel, zweep en gebedenboeken liggen naast haar op de grond. Rechts vliegt zij door de lucht met de tekst *Volabe et requrescá* (vliegen en herstellen). Rondom de afbeelding is in het Latijn gegraveerd:

‘Heilige Christina de Wonderbare, geboren in Brustem in het bisdom Luik. Die twee maal uit de dood opstond, en de derde keer in 1224 naar God vloog. In St. Catharina’s klooster genaamd Nonne-Mielen, waar haar lichaam rust, beroemd om wonderen.’

Onder de afbeelding de vermelding dat deze prent is opgedragen aan de eerbiedwaardige maagd ‘D. Christinae Houtappel. D.D.C.C.S.I.’[‘Divinitus Donatum Consiliumque Sanctitatis Inscriptum’; ‘Door God gegeven en de raad van heiligheid ingeschreven’] Een zelfde prentje, in een latere staat en gedrukt op perkament, bevindt zich in het Stedelijk Museum Breda (**Afb. 3b**). Daar zijn echter Christina’s vleugels op de koperplaat weggepoetst, evenals haar vliegende alter-ego op de achtergrond.¹⁰ Dat wijst op censuur van de afbeelding.¹¹ Het onderschrift is gewijzigd in *S. Christina Mirabilis, | Virgo de S. to Trudone. | Qui mirabilia pro me passus est mirabilia per me operastus est.*

¹⁰ Ann Diels en Marjolein Leesberg, *The New Holstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, the Collaert Dynasty*, band IV (Sound & Vision Publishers, 2005), p. 120.

¹¹ In de contrareformatie werden bepaalde voorstellingen gekuist of gecensureerd: zie Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, pp. 35-37. In de vroegmoderne tijd werden bijvoorbeeld ook maagden en heiligen die in hun visioenen communiceren met de hemelse bruidegom Christus gecensureerd. Bij dergelijke voorstellingen werd dan verwezen naar het ter communie gaan van Maria bij Sint Jan de Evangelist, een uitleg die wordt toegeschreven aan Luis de Puente SJ, zie Verheggen *Beelden voor passie en hartstocht*, pp. 156-157.



Afb. 5 Christina van Bolsena en Christina de Wonderbare in Petrus Ribadineira en Heribertus Rosweyde, *Generale Legende der Heylighen met het leven van Iesu Christi ende Marie* (1619) juli, 3,7 x 3 cm, , ingezoomd op 24 juli. Ruusbroecgenootschap, 3060A1, tegenover p. 793, 3,7 x 3 cm

(De heilige Christina de Wonderbare, Maagd van Sint Truiden. Hij die wonderlijk lijden voor me leed, ook wonderlijke werken door mij deed). De laatste tekst blijkt te zijn overgenomen van een zeventiende-eeuws schilderij van Christina geschilderd door Abraham van Diepenbeek en afkomstig uit het klooster van de zusters benedictinessen van Nonnemielen te Metsteren (**Afb. 4**).¹² Naar verluidt werd het omstreeks 1650 door de zusters besteld bij de Antwerpse meester.¹³ Op die voorstelling is Christina ook afgebeeld mét vleugels en in aanbidding voor het kruis. De zusters van haar orde prefereerden voor het schilderij blijkbaar deze traditionele iconografie. Én – en dat is opmerkelijk – met hetzelfde, later toegevoegde, onderschrift op het in Breda bewaarde devotieprentje van Collaert.

Heribertus Rosweyde en de verbeelding van Christina

Rosweyde nam in zijn maagdenboekje de vitae van beide Christina's op. Hij baseerde de levensverhalen op zijn eerder in de Nederlandse taal geschreven omvangrijke hagiografische lexicon *Generale Legende der Heylighen met het leven van Iesu Christi ende Marie* (1619).¹⁴ Voorafgaand aan iedere maand was het boek verlucht met een

-86-

¹² Behalve deze schildering van Van Diepenbeek is slechts één ander schilderij van Christina Mirabilis bekend uit de zeventiende eeuw. Deze hangt in de Sint Andrieskerk te Antwerpen als één van een reeks van 36 heiligenportretten van Theodorus Boeyermans (1620-1678). Zij is afgebeeld als vrouw min of meer zwevend boven een wereldbol, zonder aureool en zonder vleugels. Met dank aan Camille Vanlangendonck.

¹³ Patrick De Rynck e.a., *Christina en Lutgardis. Het verhaal van twee mystieke vrouwen in Sint-Truiden*, Catalogus Tentoonstelling Begijnhofkerk Sint Truiden (2012), pp. 138-139.

¹⁴ Zie voor Rosweyde aandeel in de *Generale Legende*: E. Verheggen, 'Painted Devotion to Saints in Vermeer's Allegory of the Catholic Faith', in: Francesca Gabrieli, Barbera van Kooij e.a., *Closer to Vermeer. New research on the painter and his art* (Rijksmuseum Hannibal Books, 2025), pp. 350-364.



AFB. 6 *S. Christina mirabilis Virgo*, in: *Rosweydyus, Het leven der HH. Maeghden*, gravure van Petrus de Jode, uitgegeven door Johannes van Mechelen, 11,7 x 7,9 cm. Antwerpen, UB, Bijzondere Collecties, MAG-P 11.739.

ingebonden gravure toegeschreven aan Pieter de Jode I met de in die maand herdachte heiligen.¹⁵

Naast Christina Mirabilis is de Romeinse Christina van Bolsena afgebeeld. De Romeinse met als haar kenmerkende attribuut slang(en); Mirabilis zittend op een rad (**Afb. 5**). Volgens haar vita liet zij zichzelf op raderen en galgen radbraken en pijnigen als onderdeel van haar zelfkastijding.¹⁶ Een dergelijk rad, galg of wiel is ook afgebeeld op de gravure die ter illustratie werd gevoegd bij haar vita in Rosweydyus' maagdenbundel. Deze werd door Petrus de Jode gegraveerd en uitgegeven door Johannes van Mechelen (**Afb. 6**).¹⁷ Voor latere drukken maakte uitgever Joannes Cnobbaert (1590-1637) spiegelbeeldige kopieën met eigen signatuur. Op deze prenten is zij zónder de haar kenmerkende vleugels voorgesteld. Het Collaert-prentje met de gevleugelde Christina werd nog tijdens het leven van Christina Houtappel vervaardigd. Als derde dochter in het gezin kan zij zich verwant hebben gevoeld met de maagd van Sint Truiden, die volgens haar vita eveneens als derde meisje in dat gezin was geboren. Van Papenbroeck schrijft dat zij zich verbonden voelde met de Vlaamse Heilige omdat zij had geleden aan een langdurige lichamelijke ziekte.¹⁸

-87-

¹⁵ Marjolein Leesberg, *The New Holstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, The De Jode dynasty*, band VII (Sound & Vision Publishers, 2019), pp. 128-129.

¹⁶ Folkerts, *Voorbeeld op schrift*, p. 233, in het twaalfde capittel van haar *vita*. Met dank aan Suzan Folkerts voor het meedenken.

¹⁷ Leesberg, *The New Holstein Dutch & Flemish etchings*, band VI, pp. 113, 118 en 131.

¹⁸ Van Papenbroeck's tekst over Christina Houtappel's devotie tot Christina Mirabilis: *mirabilis etiam cum Christina Belgica fortitudine animi in diuturnal corporis infirmitate* ('Zij was ook bewondenswaardig samen met de Belgische Christina, door haar geestkracht tijdens een langdurig lichamelijke ziekte'): zie Daniel van Papenbroeck S.J., *Annales Antverpienses*, dl. 4, p.412.



Afb. 7

S. Christina van Bolsena, ingekleurde gravure op perkament, François Huberti (1650-1687), 1650-1687. 12,5 cm x 9,6 cm, Ruusbroecgenootschap PC H1: 7.1.1.

In bekende devotieprentencollecties zoals die van het Ruusbroecgenootschap en het Utrechtse Museum Catharijneconvent en elders ontbreekt Christina de Wonderbare bij overgeleverde gravures, tekeningen en kantprenten uit de vroegmoderne tijd. Dit in tegenstelling tot de vele, in Vlaanderen, Duitsland en Nederland verspreide prenten van haar Romeinse naamgenote (**Afb. 7**). Van Bolsena was universeel heilig verklaard. Christina de Wonderbare niet, zij werd vooral vereerd in de Lage Landen, hetgeen een verklaring zou kunnen zijn.

Het prentje van Collaert is dus uniek en zeldzaam. De afbeelding moet al spoedig zijn gecensureerd door middel van het wegpoetsen van haar vleugels en haar vliegende alter-ego. Daarmee verdween ook de herinnering aan Christina Houtappel, wiens vliegende patroonheilige blijkbaar op weinig sympathie kon rekenen.¹⁹ Uitgezonderd Heribertus Rosweyde, die haar wonderlijke bestaan bestudeerde en in zijn hagiografieën had opgenomen: maar toen waren de gezusters nog in leven. Was hun rijkdom een dankbare reden om hen te eren met een stichtelijk maagdenboekje?

Suffragiaprentjes of maandpatronen

Christina de Wonderbare was in de vroegmoderne tijd echter niet helemaal verdoemd dan wel vergeten. Bij de maandpatronen komt zij af en toe nog voor. Met behulp van deze zogenoemde *suffragia*, werd in de zeventiende en achttiende eeuw in katholieke gemeenschappen intensief gemediteerd op deugden van heiligen.²⁰ Naast de gegraveerde afbeelding van de heilige stond een, die maand extra, te beoefenen deugd vermeld, naast spreuken en gebedsintenties ontleend aan kerkvaders of de Heilige Schrift, met op de achterzijde een korte samenvatting van het heiligenleven.

Op het oudst bekende suffragium met de Wonderbare uit ca. 1630 wordt een ziel door een engel overgedragen aan Christus, een iconografie die verder nooit ergens navolging heeft gekregen (**Afb. 8**).²¹

¹⁹ Christina de Wonderbare is ook opgenomen in de *Acta Sanctorum* band V juli, 643, geschreven door J. Pinius. Daarin zijn geen gegevens over haar iconografie opgenomen, in het algemeen een indicatie van het beperkte aantal. Met dank aan François De Vriendt en Bernard Joassart SJ verbonden aan de Société des Bollandistes, Brussel, voor aanvullend onderzoek hierover.

²⁰ Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, pp. 182-196.

²¹ Christiana was ook bekend als bemiddelaar voor de zielen in het vagevuur. Mogelijk draagt zij hier een ziel van een overledene op aan Christus.



Afb. 8 Suffragium met Christina Mirabilis, gravure ca. 1630, gepubliceerd in: Andreas Brunner SJ, *Fasti Mariani cum divorum elogiis in singulos anni dies distributi*, uitgegeven door Jan Cnobbaert, ca. 1630. 11, 5 x 6,3 cm, Ruusbroecgenootschap, Suffragia type: Cnobbaert, 1,6 bis met Latijnse tekst.

In het Ruusbroecgenootschap zijn twee suffragia bewaard met voorstellingen van Christina de Wonderbare. Op deze prentjes is zij als eenvoudig vrome vrouw afgebeeld en op één prentje, dat wordt bewaard in Museum Catharijneconvent, met een rad, blijkbaar toch een iconografie die werd gecontinueerd (**Afb. 9A-9B-9C-9D**).

Christina afgebeeld met rad wordt in de negentiende eeuw nog als litho gedrukt door uitgever Romen uit Emmerik (**Afb. 10**).

De beelden van de heilige Christina en Catharina van Alexandrië in de Mariakapel

In 1635 bestelden de gezusters Houtappel bij de beeldhouwers Robrecht Colyns de Nole en zijn neef Andries 'zes figuren in wit carrara marmer, elk zes voet hoog zijnde Onze Lieve Vrouw met het Christuskind, Sint Jozef, Sint Joachim, Sint Anna, Sint Christina en Sint Lucretia of Suzanna' voor de Mariakapel in de jezuïetenkerk.



Afb. 9A, 9B S. Christina en S. Christina de wonderlijke, gravure en boekdruk, 8, 7 x 5,2 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent OKM dp6112, Voor en achterzijde.

De beeldhouwers Robrecht en Andries stierven voortijdig in 1636 en 1638. In 1639 kregen Jacques Couplet en Sebastiaan de Neve opdracht om de nog niet gerealiseerde drie beelden af te maken. Moran schrijft dat rekeningen uit 1644 zijn bewaard voor het voltooiën van het beeld van de heilige Catharina en de helft van de kosten van het beeld van de heilige Christina.²² Het beeld van Joachim was al eerder afbesteld. Waarom werd alsnog een beeld van Catharina van Alexandrië verordonneerd, dat in tegenstelling tot de andere beelden, geen patroonheilige van de gezusters of hun familie vertegenwoordigde? Het is een tot nu onopgelost raadsel.²³ Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat met het nieuw bestelde beeld van Catharina eigenlijk Christina de Wonderbare werd bedoeld: mét rad en juist zonder het kenmerkende zwaard dat ook als attribuut bij Catharina hoort. Het oorspronkelijke Collaert-prentje duidt erop dat Christina Houtappel de Wonderbare als haar patroonheilige beschouwde. Een vliegende Christina was intussen voor de jezuiten in de contrareformatie te controversieel geworden, maar de afbeelding in Rosweyodus maagdenboekje,

²² Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters"', pp. 294-297.

²³ Ibid., p. 317 In Daniel van Papenbroeck S.J., *Annales Antverpienses*, ca. 1700, dl. 4, p. 407 worden de beelden vermeld van 'Annae, Christinae, Susannae et Catharinae'.



Afb. 9c S. Christinae Mirabilis, gravure en boekdruk, 9 x 5,5 cm, gravure en boekdruk, Ruusbroecgenootschap, Suffragia, type Thieullier.

Afb. 9d S. Christina en Christina de wonderlycke, gravure en boekdruk, 8,9 x 5 cm, Ruusbroecgenootschap, suffragia, varia 5.4.

met als attribuut het rad, kon moeilijk worden geweigerd (**Afb. 11**). Zo werden alsnog – in de geest van de gezusters – beide Christina's herdacht en vereerd in de Mariakapel.

Besluit

Katholieken – vooral vrouwen – kochten en verspreidden in de vroegmoderne tijd miljoenen devotieprenten en devote boekjes in de volkstaal. Zij vertellen en visualiseren hoe toen over vrouwelijkheid, maagdelijkheid, vroomheid en gezagsverhoudingen tussen de seksen werd gedacht. Zij zijn van grote invloed geweest op katholiek georiënteerde kunst en in die zin ook voor iconografische duiding relevant en vormen een afspiegeling van de toen gangbare smaak en verbeelding die de muren van kerken en woningen van katholieken sierden.

Ten tijde van de zusters Houtappel floreerde nog steeds de laatmiddeleeuwse vrouwenmystiek of minnesymboliek. Vrouwen konden zich onderscheiden door hun visioenen en toegedichte profetische gaven. Praktijken waar door jezuïeten na het Concilie van Trente, kritisch en met argwaan naar gekeken werd. Mede door middel van talrijke kloppenboeken werden pogingen gedaan de voor die tijd toch vrijgevochten, wilsbekwame en

zelfbewuste vrouwen in het gareel te houden. Dezelfde jezuïeten waren zich echter terdege bewust dat deze veelal welgestelde vrouwen financieel interessant waren ter meerdere ere en glorie van hun orde.²⁴ Zo ontwikkelde zich een vileine machtsstrijd tussen jezuïeten en geestelijke maagden om geld en om zichtbaarheid van door vrouwen geclaimde en geëtaleerde mystieke talenten.

De Mariakapel is door de jonkvrouwen Houtappel gedecoreerd in een periode dat in de Nederlanden duizenden vrouwen kozen voor een leven als bruid van Christus. Zij spendeerden hun gehele familievermogen, meer dan 300.000 gulden, aan de inrichting van de kapel en aan de jezuïeten.²⁵ Op die manier kochten zij invloed, status en macht in een door mannen gedragen kerk. Zij creëerden als onderdeel van de kerk een eigen mystiek domein, aangekleed met op minnemystiek geïnspireerde schilderijen en beelden van vrouwelijke patronessen en rolmodellen. Ongetwijfeld hebben ook prachtig geborduurde paramenten en bloemwerken de kapel versierd als verwijzing naar de vrouwenhemel of de hortus conclusus.

Veel bijkomende kunstwerken zijn aan het einde van de achttiende eeuw verdwenen of verkocht, waaronder twee schilderijen met typische vrouwenmystiek van de schilder Gerard Seghers. De betekenis en iconografie van toen wordt nu niet meer herkend of begrepen.²⁶ Om die feminiene cultuur beter te doorgronden en te verhelderen zijn devotieprenten en stichtelijke boekjes uit de vroegmoderne tijd een belangrijk hulpmiddel.

²⁴ Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters"', pp. 313-315; Guido Marnef, 'De jezuïeten – Bezielers van de katholieke reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', in: Pierre Delsaerd en Esther van Tielen (red.), *Barokke influencers. Jezuïeten, Rubens en de kunst van het overtuigen* (Hannibal Books, 2023), pp. 28-30.

²⁵ Timmermans, 'The Chapel of the Houtappel Family', p. 180; Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters"', p. 313.

²⁶ Moran, 'Resurrecting the "Spiritual Daughters"', pp. 306-308. Het betreft *Christus die terugkeert uit het vagevuur om zijn moeder te begroeten* (KMSKA Antwerpen) en *Johannes de Evangelist die de communie toedient aan Maria* vergezeld door drie vrouwen (Kunsthistorisch Museum Wenen). Op dit laatste schilderij zou dan, net als wordt gedacht over de beelden met hun patroonheiligen, mogelijk de portretten van de drie zusters en Anna Sgrevens kunnen zijn afgebeeld. Zie daartoe noot 11.



Afb. 10 *S. Christina, Lithografie op papier uitgegeven door J.L. Romen, ca. 1820-1836, 13,9 x 8,6 cm. Utrecht, Museum Catharijneconvent ABM dp992.*

Dat voorstellingen en verwijzingen naar Christina de Wonderbare, patroonheilige van Christina Houtappel controversieel waren, blijkt uit de schaarse hoeveelheid devotieprenten die in de zeventiende en achttiende eeuw van haar in omloop zijn gebracht. De Romeinse naamgenote en martelares nam de hoofdrol over als op 24 juli te vereren heilige vrouw.

In de negentiende eeuw werd de kritische visie van de jezuiten losgelaten. Uit die tijd zijn opnieuw diverse devotieprenten overgeleverd van Christina de Wonderbare, ook mét vleugels (**Afb. 12**). Zelfs de controversiële prent van Collaert van Christina met vleugels werd als litho – in de originele staat – opnieuw afgedrukt, maar zonder de opdracht aan Christina Houtappel (**Afb. 13**). Een nieuwe glorieocht van de eigenzinnige heilige was begonnen. Een fascinatie die heden nog steeds voortduurt.²⁷

²⁷ Zie voor de verbeelding van Christina de Wonderbare vanaf de negentiende eeuw tot heden: De Rynck e.a., *Christina en Lutgardis*.



Afb. 11 St. Catharina, Sebastiaan de Neve 1644, marmereen beeld in de Mariakapel van de Carolus Borromeuskerk, Antwerpen.



Afb. 12 *Sancta Christina Mirabilis, Virgo de Sancto Trudone, Soc. St. Augustin, Lille, Paris, Bruges, 11,6 cm x 7,2 cm, Ruusbroecgenootschap, map Christina de Wonderbare, inv. nr. 5.1.1.*

Literatuur

De Backer, Augustin, Aloys De Backer en Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (Brussel/Parijs, 1890-1932), band VII, pp. 190-207.

Diels, Ann en Marjolein Leesberg, *The New Holstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, The Collaert Dynasty* (Sound & Vision Publishers, 2005).

Leesberg, Marjolein, *The New Holstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, The De Jode Dynasty* (Sound & Vision Publishers, 2019).

Duerloo, Luc en Marc Wingers, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen*, Davidsfonds 2002.

Folkerts, Suzan, *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 2010).

Marnef, Guido, 'De jezuiten – Bezielers van de katholieke reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', in: Pierre Delsaerd en Esther van Tielen (red.), *Barokke influencers. Jezuiten, Rubens en de kunst van het overtuigen* (Hannibal Books, 2023).

Moran, Sarah Joan, 'Resurrecting the 'Spiritual Daughters': the Houtappel Chapel and Women's Patronage of Jesuit Building Programs in the Spanish Netherlands', in: Sarah Joan Moran & Amanda C. Pipkin (red.), *Woman and Gender in the Early Modern Low Countries, 1500-1750* (Leiden: Brill, 2019), pp. 266-322.

Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 1996).

Daniel van Papenbroeck S.J., *Annales Antverpienses*, uitgegeven door F.H. Mertens en Ern. Buschmann, Antwerpen 1845-1848.

De Rynck, Patrick, e.a., *Christina en Lutgardis. Het verhaal van twee mystieke vrouwen in Sint-Truiden*, Catalogus Tentoonstelling Begijnhofkerk Sint Truiden (2012).

Timmermans, Bert, 'The Chapel of the Houtappel Family and the Privatisation of the church in Seventeenth-Century Antwerp' in: Piet Lombaerde (red.), *Innovation and experience in the early Baroque in the Southern Netherlands. The case of the Jesuit church in Antwerp* (Turnhout: Brepols, 2008), pp. 175-186.

Verheggen, Evelyne, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17^{de} en 18^{de} eeuw* (Walburg press, 2006).

Verheggen, Evelyne, 'De santenkraam van Maria van Nesse. Nieuwe inzichten over devotieprenten en devotionalia in de Republiek', in: *De zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, jaarboek 2024, pp. 53-70.

Verheggen, Evelyne, The Mystical Union Between Christ and His Brides: Devotional Prints as a Source for Catholic Women's History. *Early Modern Low Countries*, 9 (2025), 125-142. <https://doi.org/10.51750/emlc23015>.

Verheggen, Evelyne, 'Painted Devotion to Saints in Vermeer's Allegory of the Catholic Faith', in: Francesca Gabrieli, Barbera van Kooij e.a., *Closer to Vermeer. New research on the painter and his art* (Rijksmuseum Hannibal Books, 2025), pp. 350-364.



Afb. 13 S. Christina Mirabilis, lithografie M. Vinck Antwerpen, 15 x 9,7 cm, Ruusbroecgenootschap, inv. nr. 3.1.1.